

Żywiczyński, Adam

**Wschodniopruska pozycja obronna -
historia, stan zachowania, badania i
zagospodarowanie do celów turystycznych**

"Biuletyn Konserwatorski Województwa
Podlaskiego", 20, 2014, s. 151-164

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ADAM ŻYWICZYŃSKI
Suwałki

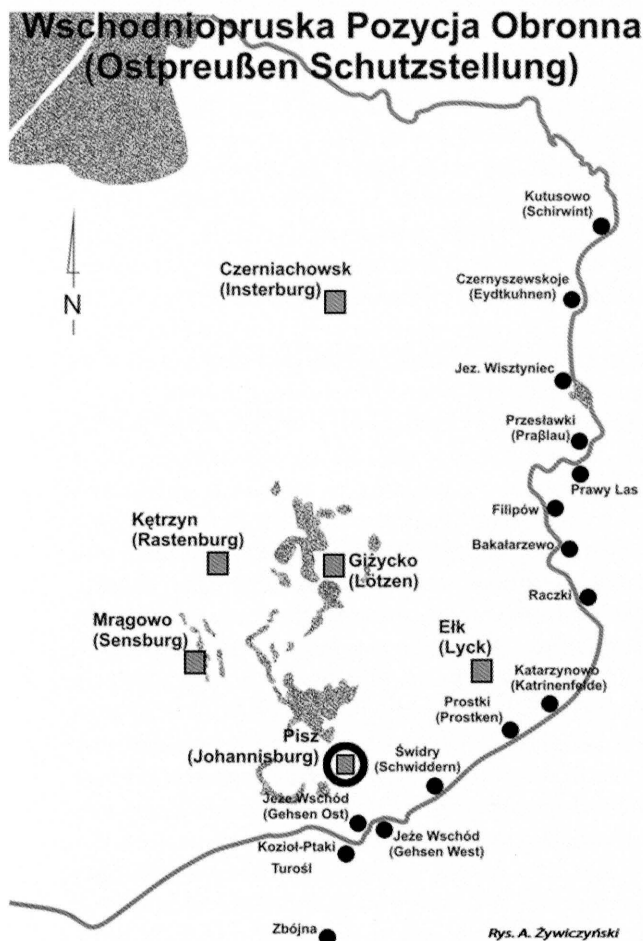
Wschodniopruska pozycja obronna – historia, stan zachowania, badania i zagospodarowanie do celów turystycznych

Wschodniopruska Pozycja Obronna (*Ostpreußen Schutzstellung*), zwana potocznie pozycją graniczną, jest ostatnią jednorodną linią niemieckich fortyfikacji zbudowanych na terenie dawnych Prus Wschodnich i ziem polskich zajętych przez armię niemiecką w czasie II wojny światowej¹. Rozciąga się ona w formie punktów oporu, składających się ze średnich schronów bojowych i biernych, rozlokowanych przy miejscowościach, wzdłuż dróg kołowych i żelaznych (wykaz, rozlokowanie obiektów i ich rzuty zawarto w tabeli 1 i tabeli 2). Te fortyfikacje, będące punktami oporu, ostatecznie utraciły swoją pierwotną funkcję militarną w początkach 1945 r., podobnie zresztą jak pozostałe fortyfikacje pruskie i niemieckie z XIX i XX w., wznoszone na terenie dawnych Prus Wschodnich i wzdłuż ich granic.

Rozpoznawanie interesującej nas linii rozpoczęło się z chwilą zajęcia terenu przez Armię Czerwoną, a następnie przez Wojsko Polskie. Oczywiście istnienie pozycji i jej rozlokowanie na ziemiach polskich było znane mieszkańcom tych ziem już od chwili budowy, zaś interesujące nas obiekty na terenie Prus Wschodnich penetrowała ludność miejscowa i okoliczna po opuszczeniu poszczególnych punktów przez wojska Wehrmachtu w 1945 r. Działania wojenne, planowa akcja niszczenia żelbetowych budowli i demontaż pancernych elementów składowych pojedynczych schronów doprowadziły do znacznej dewastacji poszczególnych punktów, a tym samym uszczuplenia ich wartości militarnej dla wojska czy poznawczej dla badaczy fortyfikacji. W większości przypadków, w okresie powojennym, ocalałe schrony stanowiły niechciany element krajobrazu. Sytuacja ta stopniowo ulega zmianie, obecnie schrony budzą zainteresowanie miłośników fortyfikacji i turystów.

Celem tego opracowania jest omówienie dziejów Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej, przebiegu linii oraz rozlokowania punktów oporu i schronów, a także przedstawienie stanu badań oraz zaprezentowanie możliwości ochrony prawnej, pokazanie przykładów współczesnego wykorzystania obiektów i eksponowania ich walorów poznawczych.

Historia pozycji

Wschodniopruska Pozycja Obronna (graniczna) została zbudowana na mocy dyrektywy Ober Komando des Heeres z 30 stycznia 1940 r.² Celem założenia było ufortyfikowanie nowej, od 1939 r., granicy Niemiec i Sowietkiej Rosji systemem średnich schronów bojowych klasy B-neu i tradycyjnych schronów biernych. Całość pozycji podzielono na trzy odcinki. Odcinek Południowy – Pozycję Narew–Pisa (Galindy) [*Narew-Pisa (Galinde) Stellung*]; Punkty Oporu: Zbójna, Turośl, Kozioł, Jeże Wschód (Gehsen Ost); Odcinek środkowy – Mazurską Pozycję Graniczną i Cięciwę Suwałk [*Masurische Grenz und Suwalki – Schnenstellung*]; Punkty Oporu: Jeże Zachód (Gehsen West), Świdry (Schwidern), Prostki (Prostken), Katarzynowo (Katrinenfelde), Raczkki, Bakałarzewo, Filipów, Prawy Las i Przesławki (Praftlau); Odcinek Północny – Pozycję Graniczną Gąbin [*Gumbinnen-Grenzstellung*]; Punkty Oporu: rejon Jeziora Wisztyniec, okolice miejscowości Schirwint, Eydkuhnen. Ponadto

wybudowano silny Punkt Oporu Pisz (*Stützpunkt Johannisburg*), zwany także Piską Pozycją Ryglową (*Johannisburg Riegel*)³. Punkty Oporu na terenie Rosji nie zostały zweryfikowane. Pozycję docelowo miały uzupełniać fortyfikacje polowe w formie tranzei, rowów przeciwczołgowych i polowych umocnień betonowych zwanych *Kochtöpfe*.

Wśród schronów bojowych wykonano schrony z kopułami pancernymi w trzech typach: 111, 112, 113 oraz z płytami pancernymi, głównie 105, choć występują schrony typu 107 i 114, a także dwa schrony na 1 ckm z 1939 roku. Schrony bierne to ukrycia dla jednej lub dwóch drużyn oraz na działko przeciwpancerne 37 mm. Ponadto występują bierne schrony typu 501, 502 i 504. W skład pozycji wchodziły również punkty obserwacyjne piechoty i artylerii oraz wieże obserwacyjne. Po tych ostatnich zachowały się jedynie fundamenty, obecnie trudne do odnalezienia w terenie. Poszczególne schrony bojowe były także wyposażone w obronę wejścia

z wkładką. Schronów biernych nie wyposażono w pancerze. Ograniczenie prac nastąpiło po konferencji u Hitlera 13 grudnia 1940 r., w związku z przygotowywaniem wojny z Rosją Sowiecką (Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich)⁴. Prace budowlane przerwano wiosną 1941 r. Wiosną 1944 r. rozbudowano tylko poszczególne Punkty Oporu o pozycje polowe.

Walki w rejonie Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej rozpoczęły się w październiku 1944 r. Wycofanie się Niemców ze wschodniej części Prus Wschodnich, z pozycji wokół Wielkich Jezior Mazurskich, nastąpiło w styczniu 1945 r. na rozkaz dowódcy niemieckiej 4. Armii gen. Friedricha Hossbacha⁵. Interesujące nas fortyfikacje w większości oddano bez walki⁶.

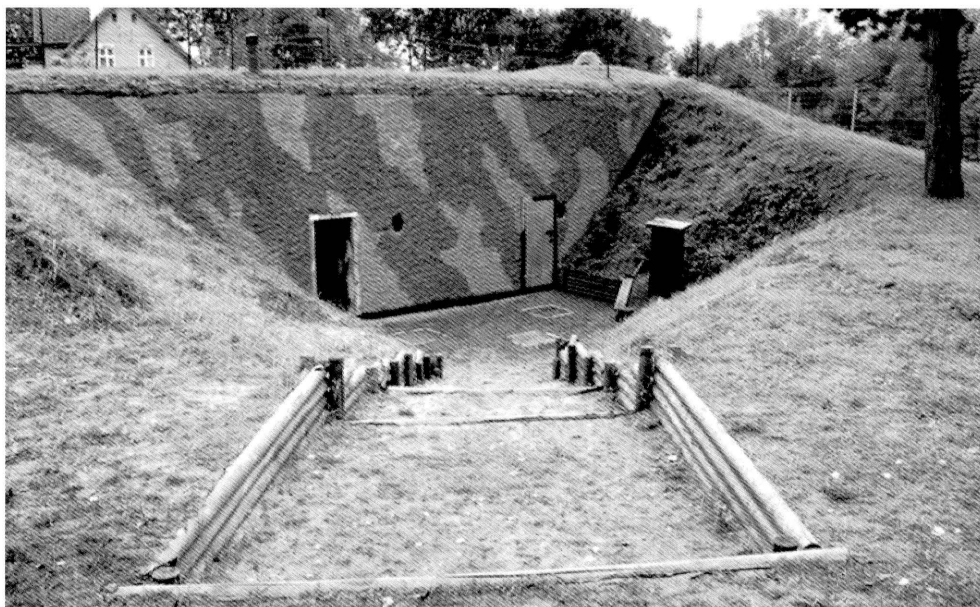
Stan zachowania

Opuszczenie pozycji przez Niemców zapoczątkowało jej destrukcję. Zdobywcy wysadzili całkowicie Punkty Oporu w Katarzynowie i Przesławkach, a częściowo Punkty Oporu – Kozioł, Jeże Wschód, Świdry, Filipów i Prawy Las. Zachowane schrony bojowe pozycji były w pełni wyposażone, ale zostały rozgrabione. Odarto je nie tylko ze stałego wyposażenia ruchomego, ale też wymontowano metalowe elementy (drzwi pancerne ciężkie i lekkie, stoliki i lawety pod karabiny maszynowe, zamknięcia strzelnic, okablowanie, generatory prądu itp.)⁷. Pancerze wysadzonych schronów, często niezniszczone, padały ofiarą zbieraczy złomu. Obecnie większość tych obiektów stanowi niebezpieczne, choć malowniczo zarośnięte ruiny⁸. Część z zachowanych schronów znalazła nowe zagospodarowanie, przeważnie magazynowe. Najbardziej szkodliwą formą okazało się składowanie środków ochrony roślin w schronach pozycji Narew–Pisa, podobnie jak ich zasypywanie (mogilniki).

Stan badań

Przełamanie Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej w wyniku działań wojennych Armii Czerwonej otworzyło możliwość jej powszechnego poznania. Penetrację rozpoczęła Armia Czerwona, a kontynuowało Wojsko Polskie w związku z próbą wtórnego wykorzystania pozycji w latach 1945-1956⁹. Polegało ono głównie na opisowym dokumentowaniu obiektów i ich wyposażenia fortyfikacyjnego w celu pozyskania ze schronów elementów militarnych, stałych i przewoźnych. Planowano remont i konserwację obiektów zachowanych oraz demontaż elementów metalowych z wysadzonych obiektów. Przedmiotem analiz była także chęć przekazywania obiektów na cele pozamilitarne.

Kolejnym powodem zainteresowania wojska tymi fortyfikacjami było rzekome zagrożenie atakiem jądrowym w początkach lat 60. XX w. Wówczas to wykonano inwentaryzacje architektoniczne obiektów, w ramach obrony cywilnej, pod kątem wykorzystania ich jako schronów dla ludności cywilnej na wypadek ataku jądrowego. W tym okresie nadal demontowano, do wtórnego wykorzystania, drzwi metalowe ze zniszczonych schronów¹⁰. Równolegle usuwania elementów metalowych dokonywali okoliczni mieszkańcy i zorganizowane grupy „złomiarzy”.

1. Schron katalogowy Regelbau 502 w Pisz, widok zewnętrzny. Wszystkie zdjęcia A. Żywiczyński.
Catalogue bunker Regelbau 502 in Pisz.
View from the outside. All photo: A. Żywiczyński.

2. Schron katalogowy Regelbau 502 w Pisz, dzwon obserwatora piechoty 90P7 od wewnątrz.
Catalogue bunker Regelbau 502 in Pisz. Cupola of an infantry observer 90P7, from the inside,

3. Schron katalogowy Regelbau 502 w Pisz.
Wnętrze izby żołnierskiej.
Catalogue bunker Regelbau 502 in Pisz.
Interior of soldiers' accommodation.

4. Schron katalogowy Regelbau 105c w Prawym Lesie.
Objazd po pozycji granicznej w ramach sesji
organizowanej przez Starostwo Powiatowe
w Suwałkach dnia 13.09.2009 r.

Catalogue bunker Regelbau 105c in Prawy Las.
Tour of the frontier position as part of a session
organised by the County Starosta's Office
in Suwałki, 13 September 2009.

5. Schron katalogowy Regelbau 113d w Bakalarzewie, kopuła 20P7.
Catalogue bunker Regelbau 113d in Bakalarzewo, cupola 20P7.

Ostatnie zainteresowanie wojska fortyfikacjami miało miejsce w latach 1992-1993, kiedy to do Obwodu Królewieckiego przetransportowywano oddziały wojskowe z dawnych państw-członków Układu Warszawskiego, a niestabilna sytuacja w Rosji postsowieckiej wzbudzała w Polsce obawy, rzekomo analizowano wówczas możliwości obronne tych obiektów¹¹.

Stosunkowo późno fortyfikacjami pruskimi i niemieckimi zainteresowała się państwowa ochrona zabytków. Najpierw Wschodniopruska Pozycja Obronna została wstępnie rozpoznana przez Krzysztofa Biskupa¹², a następnie opisana i zinwentaryzowana w latach 1997-1998 przez zespół pod jego kierunkiem w ramach Krajowego Programu Ministerstwa Kultury i Sztuki „Ochrona i Konserwacja Architektury Obronnej”¹³. Opracowanie to dotyczyło wyłącznie fortyfikacji na terenie ówczesnego województwa suwalskiego, więc pominięto w nim odcinek Pisa-Narew, zwany też Pozycją Galindy, jak i odcinek leżący wówczas na terenie Związku Radzieckiego.

Kolejne opracowania, tym razem wyłącznie na temat Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej, sporządził Bogusław Perzyk¹⁴. Oba dotyczyły odcinków leżących na terenie województwa podlaskiego. Część leżąca w pasie przygranicznym z Litwą, na terenie obwodu kaliningradzkiego należącego do Rosji, w tych opracowaniach również nie została ujęta.

Wymienione wyżej prace badawcze, pozostające w formie maszynopisów, dotyczą zatem łącznie całej pozycji znajdującej się obecnie w granicach Polski. Porównując zawarte w nich informacje, można zauważyć różnice w ustaleniach co do ilości i typów schronów, wielkości pozycji oraz stosowanych pancerzy. Wynika to zapewne z braku dostępu do wojskowych i cywilnych archiwaliów niemieckich i polskich, co postawiło autorów w mało komfortowej sytuacji – poznawania pozy-

cji wyłącznie na podstawie niepełnych informacji historycznych i trudnej prospekcji terenowej. Dopelnieniem informacji o Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej są publikacje o charakterze ogólnym¹⁵.

Nadal brakuje monografii, która w wyczerpujący sposób przedstawiałaby dzieje całej pozycji rozlokowanej obecnie na terenie Polski i Rosji, a także w pełni ukazywałaby wszystkie zagadnienia związane z jej dziejami, formą, typami budowli i wyposażeniem. Niestety, pełne opracowanie tematu może być bardzo trudne, ponieważ nadal nie ma dostępu do wojskowych archiwaliów niemieckich i polskich. Planowana linia została tylko częściowo wybudowana i jest prawdopodobne, że w trakcie budowy doraźnie ją korygowano, a zmiany te nie muszą mieć odzwierciedlenia w archiwaliach. Dodatkową barierą poznawczą są zniszczenia schronów, łącznie z ich powojennym zasypywaniem.

Wiele błędnych informacji pojawia się zwłaszcza na licznych stronach internetowych¹⁶.

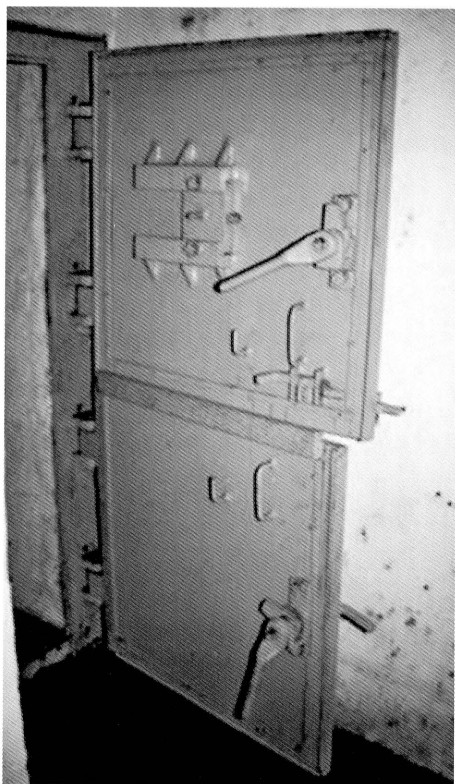
Ochrona konserwatorska

Podstawową formą ochrony zabytków w Polsce jest wpis do rejestru, który jest dokonywany przez urzędy wojewódzkie ochrony zabytków. Tą formą ochrony zostały objęte dwa schrony Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej w Pisz (schron bierny typu 502 i schron bojowy typu 107a)¹⁷. Wynikający z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami¹⁸ obowiązek samorządów opracowywania gminnych ewidencji zabytków w formie kart adresowych przyczynił się do ujęcia wielu zabytkowych schronów w tego typu dokumentacji. Takie ewidencje zabytków powstały w wielu gminach, również obejmujących teren omawianej pozycji obronnej. Jednak dopiero ujęcie tych zabytków w miejscowych planach zagospodarowania gmin jest ustawową formą ich ochrony¹⁹.

Przykłady zagospodarowania

Piski samorząd i miejscowa społeczność mają świadomość wartości historycznej i atrakcyjności turystycznej fortyfikacji wokół Pisz, szczególnego miejsca na Mazurach, gdzie umocnienia były systematycznie budowane od średniowiecza²⁰. Efektem tej świadomości jest między innymi wytyczenie w 2009 r. szlaku turystycznego po Piskiej Pozycji Ryglowej (Punkt Oporu Pisz) przez Stowarzyszenie Historyczne Piska Pozycja Ryglowa²¹, we współpracy z Samorządem Miasta i Gminy Pisz oraz Lasami Państwowymi.

Członkowie Stowarzyszenia, w uzgodnieniu z zarządcą terenu – Nadleśnictwem w Pisz, uporządkowali schron bierny na działo przeciwpancerne 37 mm, połączone ze stanowiskiem na jeden karabin maszynowy²² oraz schron typu 502²³ (dwa spośród wielu obiektów obronnych wokół Pisz). Praca członków Stowarzyszenia polegała na usunięciu ze schronów zwałów śmieci i ziemi oraz częściowym odtworzeniu ich wyposażenia na podstawie dostępnej literatury²⁴. W schronie BW 48 typu 502 urządzona została ekspozycja muzealna z rekonstrukcją jednej izby żołnierskiej. W drugiej części wykonano ekspozycję ogólnowojskową. Ponieważ typy schronów były powielane, a ich wyposażenie było standardowe,

6. Schron katalogowy Regelbau 113d w Bakalarzewie,
drzwi ciężkie typu 434PO1.
**Catalogue bunker Regelbau 113d in Bakalarzewo,
heavy 434PO1-type doors.**

7. Schron katalogowy Regelbau 113d
w Bakalarzewie, ekspozycja w schronie.
**Catalogue bunker Regelbau 113d
in Bakalarzewo, exhibition in the bunker.**

to ekspozycja w Piszcu daje dobry pogląd o obiektach obronnych tej pozycji. Rekonstrukcja wewnątrz w Piszcu jest najciekawszym przykładem zagospodarowania schronu i przygotowania go do zwiedzania w obszarze Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej. W otoczeniu schronu typu 502 przygotowano ekspozycję plenerową elementów umocnień polowych typowych dla Prus Wschodnich w 1944 r. Ekspozycję tę opatriono informacjami o charakterze edukacyjnym i udostępniono jako jedną z atrakcji turystycznych Krainy Wielkich Jezior Mazurskich.

Ważne jest także tworzenie szlaków turystycznych na terenach ufortyfikowanych. Samorządy województwa warmińsko-mazurskiego i podlaskiego podjęły działania w celu pokazania umocnień obronnych zbudowanych wzdłuż doliny rzeki Rospuda w okresie II wojny światowej przez wojska niemieckie²⁵. W tym celu utworzono ścieżki rowerowe i samochodowe po suwalskim odcinku Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej. Ich wytyczenie, opracowanie historyczne i edukacyjne zostało przygotowane przez samorząd powiatu suwalskiego²⁶ w ramach projektu unijnego o charakterze transgranicznym²⁷. Pierwszym jego etapem było sporządzenie dokumentacji technicznej szlaku wraz z weryfikacją tras. W 2010 r. oznakowano wytyczone oba szlaki i ustawiono tablice informacyjne w miejscowościach Dowspuda, Bakalarzewo, Filipów, Przerośl²⁸. Szlak drogowy oznakowano zgodnie z kodeksem drogowym, a szlak rowerowy zgodnie z systemem Polskiej Organizacji Turystycznej²⁹. Ważnym elementem popularyzatorskim zadania było zorganizowanie seminarium popularnonaukowego „Dziedzictwo militarne

jako czynnik atrakcyjności turystycznej powiatu suwalskiego³⁰. Oznakowane szlaki opisano w wydany magazynie informacyjnym oraz na stronie internetowej³¹.

Przedstawiony wyżej szlak samochodowy i rowerowy prowadzi między innymi przez miejscowość Bakalarzewo, gdzie od 1997 r. istnieje prywatny skansen fortyfikacyjny³². Skansen powstał z inicjatywy Andrzeja Stróżyka, pasjonata i znawcy fortyfikacji, na bazie zachowanego schronu BW 24, typ 113d. Właściciel postawił zasieki na przedpolu schronu, w jego wnętrzu odtworzył część drzwi, wentylację i wyposażenie kopuły strzeleckiej oraz urządził ekspozycję historyczną dotyczącą Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej, w szczególności Punktu Oporu Bakalarzewo.

Zakup i użytkowanie schronu na cele turystyczne przez osobę spoza gminy spowodowały zmianę nastawienia rdzennych właścicieli gruntów do stojących na ich ziemiach obcych obiektów, czego świadectwem jest dozorowanie czy zamykanie wcześniej „porzuconych” schronów.

Wnioski

Historia systemów fortyfikacyjnych to ciekawy fragment dziejów omawianych ziem. Zachowanie tej spuścizny wiąże się z roztaczaniem opieki i użytkowaniem. Liniowy charakter tych zabytków wymaga całościowego oglądu zagadnienia ze szczebla samorządu wojewódzkiego, choć, jak pokazują przykłady, bardziej skuteczne jest zainteresowanie samorządów lokalnych. To one, jak dotąd, wydają się najbardziej zaangażowane w popularyzację i ochronę fortyfikacji stałych. Jedynym niebezpieczeństwem, w przypadku władz samorządowych, jest ich kadencyjność, bo zmiana władzy może skutkować zaniechaniem podjętych wcześniej działań. Dobrym partnerem dla samorządów są Lasy Państwowe, które w swoją działalność mają wpisana również edukację, przede wszystkim jako edukacyjne ścieżki przyrodnicze, ale chętnie wplatają w ten dział opiekę nad zabytkami i udostępnianie obiektów dziedzictwa materialnego.

Znaczącą rolę w praktycznej opiece nad zabytkami fortyfikacji stałych mają organizacje pozarządowe, zwłaszcza gdy współpracują z samorządami i instytucjami państwowymi. Przy dobrej woli stron można realizować ciekawe inicjatywy na rzecz konserwacji, opieki nad zabytkami, popularyzacji, promocji, wykorzystania zabytków na cele turystyczne i co ważne, pozyskiwać na te cele środki.

Równie cenne są inicjatywy prywatne. Wszelkie działania indywidualne, nawet o ograniczonym zasięgu, dają gwarancję zabezpieczenia obiektu i stanowią dobry przykład dla innych właścicieli gruntów z pozostałościami fortyfikacji³³, ponieważ zadbane i udostępnione obiekty mogą stać się dodatkowym źródłem ich dochodów.

Podane przykłady ukazują różne możliwości i formy działań na rzecz zachowania zabytków fortyfikacyjnych. Jeśli dodać do tego badania, publikacje naukowe i popularyzatorskie, sesje tematyczne, to stanowią one dobre wsparcie merytoryczne ze strony znawców przedmiotu dla lokalnych inicjatyw. Tak więc, od dozorowania do turystycznego udostępniania fortyfikacji jest bardzo szeroki zakres działań, których wspólnym mianownikiem powinno być ocalenie obiektów stanowiących świadectwo historyczne tych ziem.

Tabela 1. WSCHODNIOPRUSKA POZYCJA OBRONNA (*OSTPREUSSENSCHUTZSTELLUNG*) – SCHRONY BIERNE. Opracował A. Żywicznyński

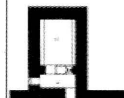
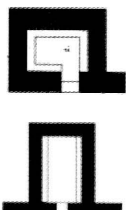
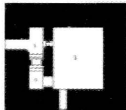
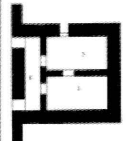
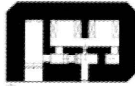
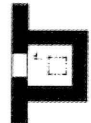
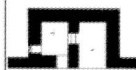
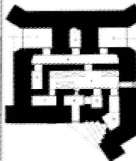
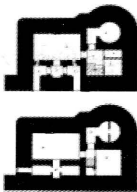
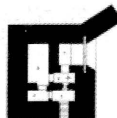
TYP SCHRONU	SCHRON NA 1 DRUŻYNĘ PIECHOTY	SCHRON NA 1 DRUŻYNĘ PIECHOTY	501	SCHRON NA 2 RUŻYNY PIECHOTY	502	504	PUNKT OBSERWACYJNY	PAK-U 1	PAK-U 2
									
LOKALIZACJA									
POZYCJA NAREW-PISA (GALINDY) /NAREW PISA (GALINDE) STELLUNG/ – ODCINEK POŁUDNIOWY									
PO ZBÓJNA	2	13	3						2
PO TUROŚL			1						
PO KOZIÓŁ-PTAKI	3	6	5				1		2
PO JEŻE ZACHÓD			2			1			
PISKA POZYCJA RYGŁOWA /JOHANISBURGER REGELSTELLUNG/									
PISZ		12	1		1			1	1 + st. ckm
MAZURSKA POZYCJA GRANICZNA I CIĘCIWA SUWAŁK /MASURISCHE GRENZ UND SUWALKI-SHNENSTELLUNG/ – ODCINEK CENTRALNY									
PO JEŻE WSCHÓD	1								2
PO ŚWIDRY	4			2				2	
PO PROSTKI				5				3	
PO	2			1			1		1
PO RACZKI	4						1	2	
PO BAKAŁARZEWO	4			1			1		
PO FILIPÓW	4			1			1	2	
PO PRAWY LAS									
PO PRZESŁAWKI									
POZYCJA GRANICZNA GUBIN /GUMBINNEN-GRENZSTELLUNG/ – ODCINEK PÓŁNOCNY									
SCHIRWINDT*	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
EYDTKUHNEN	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
JEZ. WISZTYNIEC	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

Tabela 2. WSCHODNIOPRUSKA POZYCJA OBRONNA (*OSTPREUSSENSCHUTZSTELLUNG*) – SCHRONY BOJOWE. Opracował A. Żywiczyński

TYP SCHRONU	MG Schartenstand (1939)	105a	105c	105d	107a	111b	112b	113d	514
									
LOKALIZACJA									
POZYCJA NAREW–PISA (GALINDY) /NAREW PISA (GALINDE) STELLUNG/ – ODCINEK POŁUDNIOWY									
PO ZBÓJNA		1							
PO TUROŚL									1
PO KOZIOL–PTAKI	1	2							1
PO JEŻE ZACHÓD									
PISKA POZYCJA RYGŁOWA /JOHANISBURGER REGEL STELLUNG/									
PISZ	2				1				
MAZURSKA POZYCJA GRANICZNA I CIĘCIWA SUWALK /MASURISCHE GRENZ UND SUWALKI–SHNENSTELLUNG/ – ODCINEK CENTRALNY									
PO JEŻE WSCHÓD			1	2				1	
PO ŚWIDRY				3				1	
PO PROSTKI				2			1		
PO				2			1		
PO RACZKI				2		2			
PO BAKAŁARZEWO			2	2				1	
PO FILIPÓW			1	2		2			
PO PRAWY ŁĄS			2						
PO PRZESŁAWKI				2					
POZYCJA GRANICZNA GUBIN /GUMBINNEN–GRENZSTELLUNG/ – ODCINEK PÓŁNOCNY									
SCHIRWINDT*	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
EYDTKUHNEN	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
JEZ. WISZTYNIEC	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

* Kurt Burk w swojej pracy zamieszcza plan punktu oporu Schirwindt ze wskazaniem typów schronów. Autor artykułu pominął tę informację z uwagi na brak możliwości jej sprawdzenia, podobnie jak pozostałych punktów oporu na terenie Rosji. Burk K. *Die deutschen Landesbefestigungen im Osten 1919-1945*, Osnabrück 1993, s. 213.

PRZYPISY

- ¹ Tradycje budownictwa obronnego na obszarze Prus Wschodnich można wywodzić od średniowiecza, jednak do I wojny światowej obszar ten pełnił rolę „przedpola strategicznego”. Z początkiem XIX w. wartość militarną na omawianym terenie posiadały jedynie nowożytnie twierdze Piława i Królewiec w obszarze nadbałtyckim oraz umocnione magazyny żywnościowe na wyspie Czarci Ostrów na jeziorze Śniardwy zwane Fort Lyck. Do I wojny światowej podjęto rozbudowę wspomnianych dwóch twierdz oraz budowę twierdzy pod Giżyckiem (twierdza Boyen). Powstawały także inne formy obronne w celu ochrony szlaków komunikacyjnych jako umocnienia mostów kolejowych (Wschodniopruskiej Kolei Północnej i Południowej oraz przy liniach lokalnych), a także powstrzymujące ewentualny atak wojsk rosyjskich (Pozycja Jezior Mazurskich i powiązana z nią Szczycieńska Pozycja Leśna oraz uzupełnienie fortyfikacji przesmyku giżyckiego). Doświadczenia z początku I wojny światowej i z operacji skutecznego wyparcia armii rosyjskiej z Prus Wschodnich zmieniły nastawienie do obrony tej prowincji. Efektem owej strategii było powstanie Giżyckiej Pozycji Połowej. W okresie międzywojennym do 1933 r. wznoszono budowle obronne, wbrew zakazom traktatu wersalskiego, głównie jako modernizację i uzupełnienie już istniejących umocnień. Po dojściu Hitlera do władzy podjęto budowę kilku pozycji składających się z żelbetonowych schronów: Trójkąt Lidzbarski (*Heilsberger Dreieck*), Giżycki Rejon Umocniony (*Befestigung Raum Lötzen*), Pozycja Olsztyńska (*Hohensteiner Stellung*). Jeszcze w 1939 r. powstało kilka schronów bojowych wzdłuż granicy od Olecka po Pisz, z jednym schronem już na terenie Polski pod miejscowością Ptaki. Wiadomo też o umocnieniach taktycznych z 1939 r. (bez schronów) w pasie Kanału Mazurskiego.
- ² K. Burk, *Die Deutschen Landesbefestigungen im Osten 1918-1945*, Osnabrück 1993, s. 201.
- ³ Przytoczone nazwy miejscowości i przynależne do nich obiekty są do pewnego stopnia orientacyjne, ponieważ pozycja jest rozciągnięta pomiędzy wskazanymi wyżej miejscowościami, dlatego w publikacjach i Internecie pojawiają się różne lub wręcz dodatkowe nazwy umiejscowienia schronów.
- ⁴ K. Burk, *Die Deutschen Landesbefestigungen im Osten 1918-1945*, s. 202.
- ⁵ *Działania militarne w Prusach Wschodnich*, pod red. W. Wróblewskiego, Warszawa 1998, s. 336; K. Dieckert, H. Grossmann, *Bój o Prusy Wschodnie. Kronika dramatu 1944-1945*, Gdańsk 2011, s. 142.
- ⁶ Zajmowanie miejscowości, przez które rozciągała się Wschodniopruska Pozycja Obronna, można ustalić w przybliżeniu. 15 października zajęto Schirwint, 21 października zajęto Przesławki i Filipów. Schrony w tych miejscowościach wysadzono już w listopadzie. Decyzja o wycofaniu oddziałów 4. Armii w rejon Pisz – Giżycko – Węgorzewo została zrealizowana z 21 na 22 stycznia 1945 r., co skutkowało zajęciem powiatów oleckiego, piskiego i elckiego. Cała pozycja nie miała już wówczas znaczenia bojowego; *Działania militarne w Prusach Wschodnich*, s. 324-336; K. Dieckert, H. Grossmann, *Bój o Prusy Wschodnie*, s. 75, 88, 142.
- ⁷ Pasjonaci, próbując dociec, gdzie znajduje się wyposażenie, dowiadują się, że opuszczone schrony były w pełni meblowane, przy czym większość tego wyposażenia, jak szafki, pryzce, piecyki, wentylatory, była metalowa i mogła zostać sprzedana na złom lub służyć celom gospodarskim. Narzędzia, w jakie były wyposażone schrony bojowe, okazały się przydatne w rzemiośle i gospodarstwie rolniczym. Elementy pancerne, kopuły, pancerze, lawety, stoliki pod karabiny maszynowe, drzwi ciężkie i lekkie, agregaty, mające wartość wojskową, były demontowane przez wojsko, ale były także pozyskiwane przez cywilów i sprzedawane na złom.
- ⁸ Poruszanie się po wysadzonych schronach jest zajęciem trudnym i bardzo niebezpiecznym, najlepiej oglądać takie obiekty od zewnątrz. Ponieważ schrony są powtarzalne, można bez ryzyka ocenić ich wartość.
- ⁹ W. Łach, *Plany wykorzystania fortyfikacji byłych Prus Wschodnich przez Wojsko Polskie w latach 1945-1956. Fortyfikacje jako atrakcje turystyczne*, Giżycko 2003, s. 13; tenże, *Wykorzystanie fortyfikacji niemieckich na Warmii i Mazurach w latach 1945-1956*, w: *Z dziejów Wojska Polskiego na Warmii i Mazurach po drugiej wojnie światowej*, pr. zbior., red. nauk. W. Łach, Węgorzewo 2004, s. 11.
- ¹⁰ W. Łach, *Plany wykorzystania fortyfikacji byłych Prus Wschodnich przez Wojsko Polskie w latach 1945-1956*, s. 13; tenże, *Wykorzystanie fortyfikacji niemieckich na Warmii i Mazurach w latach 1945-1956*, s. 11.
- ¹¹ Wykonywane w okresie powojennym dokumentacje pozostają w archiwach wojskowych lub zostały rozproszone.
- ¹² K. Biskup, *Wstępne rozpoznanie zasobu fortyfikacji XIX- i XX-wiecznych na obszarze dawnych Prus Wschodnich*, INFORT 11, 1996, nr 1, s. 1-16; K. Biskup, *Fortyfikacje XIX- i XX-wieczne na obszarze dawnych Prus Wschodnich*, w: „*Studia Angerburgica*”, t. 2, 1997, s. 17-43.

- ¹³ K. Biskup, M. Dudek, S. Giruć, R. Hirsch, W. Rużewicz, A. Żywiczyński, *Fortyfikacje XIX i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego, Część I. Twierdza Giżycka, umocnienia mostów na liniach kolejowych, Pozycja Jezior Mazurskich, Fortyfikacje „Inselgelände” pod Giżykiem, Giżycka Pozycja Polowa, Gdańsk-Giżycko-Suwałki 1997* (mps w zbiorach autora); K. Biskup; S. Giruć, W. Rużewicz, A. Stróżyk, A. Żywiczyński, *Fortyfikacje XIX i XX-wieczne na obszarze województwa suwalskiego Cz. II: Pomocnicza pozycja frontu wschodniego Giżyckiej Pozycji Polowej; wzmocnienie Pozycji Jezior Mazurskich i szczycieńskiej Pozycji Leśnej; Giżycki Rejon Umocniony; Pozycja Olecka; Pozycja Graniczna; umocnienia polowe z 1944 r.; kwatery dowództw, Gdańsk-Giżycko-Suwałki 1998* (mps w zbiorach autora).
- ¹⁴ B. Perzyk, *Inwentaryzacja, waloryzacja i wytyczne dla programu ochrony konserwatorskiej fortyfikacji Pozycji Granicznej Prus Wschodnich na terenie woj. podlaskiego Warszawa 10.10.2001* (mps w archiwum WUOZ Białystok, Delegatura w Suwałkach); B. Perzyk, *Fortyfikacje Pozycji Granicznej Prus Wschodnich na terenie powiatu suwalskiego – studium historyczno-przestrzenne, Warszawa 2001* (mps w archiwum WUOZ Białystok Delegatura w Suwałkach); B. Perzyk, *Zabytki fortyfikacje Pozycji Granicznej Prus Wschodnich z lat 1939-1935, czynnikiem o istotnym wpływie na atrakcyjność turystyczną powiatu suwalskiego* (materiały z sesji „Dziedzictwo militarne jako czynnik atrakcyjności turystycznej powiatu suwalskiego”), Suwałki 11-13 września 2009 (mps w zbiorach autora).
- ¹⁵ D. Bettinger, M. Büren, *Der Westwall, Die geschichte der deutschen Westbefestigungen im Dritten Reich*, Osnabrück 1990; K. Biskup, *Wstępne rozpoznanie zasobu fortyfikacji XIX- i XX-wiecznych na obszarze dawnych Prus Wschodnich*, s. 1-16; K. Burk, *Die Deutschen Landesbefestigungen im Osten 1918-1945*, Osnabrück 1993; K. Burk, *Handbuch zur Geschichte der Festungen des historischen Deutschen Ostens*, Osnabrück 1995; J. Fuhrmester, *Der Ostwall*, Stuttgart 2008; A. Kędryna, R. M. Jurga, *Wyposażenie socjalne obiektów fortyfikacji niemieckiej 1933-1945*, Kraków 1999; J. E. Kaufmann, H. W. Kaufmann, R. M. Jurga, *Fortyfikacje Trzeciej Rzeszy*, Poznań 2011; W. Łach, *Zabytki architektury obronnej XIX i XX wieku w północno-wschodniej Polsce – stan ich zachowania*, w: *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektyw*, pr. zbior., red. H. Stańczyk, Toruń 2002, s. 8; tenże, *System umocnień rzeki Rospudy, „Jaćwież”, 2001*, nr 16, s. 4; C. Markiel, *Niemieckie umocnienia z lat 1940-1945 wokół miejscowości Jeże*, w: „INFORT Biuletyn Miłośników Fortyfikacji” 21,1/2004, Gliwice 2004, s. 58-67; T. Naruszewicz, *Bakalarzewo. Dzieje miasteczka i ziemi, Bakalarzewo 2005*; M. Rogalski, M. Zaborowski, *Fortyfikacja wczoraj i dziś*, Warszawa 1978; W. Rużewicz, *Punkt Oporu Prostki Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej*, w: *Fortyfikacje na ziemi lubuskiej – Zeszyt sesyjny nr 4*, 1998, s. 46-49; W. Rużewicz, *Fortyfikacje nowożytnie Prus Wschodnich*, Łódź 2006.
- ¹⁶ Najpełniejsze i sprawdzone informacje można znaleźć na stronie internetowej Wojciecha Rużewicza i Cezarego Markiela.
- ¹⁷ Pisz, schron bierny typu 502, nr rejestru A-4479 z 08.10.2007 r., Pisz, schron bojowy typu 107a, nr rejestru 4469 z 29.06.2007 r.
- ¹⁸ Ustawa z dnia 23.07. 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późn. zm.).
- ¹⁹ Praktyką powszechnie stosowaną przez samorządy jest opracowywanie planów do obszarów niezabudowanych, przeznaczonych do inwestowania. Dlatego tą formą ochrony objęta jest znikoma część zabytków fortyfikacyjnych.
- ²⁰ Pisz ma tradycje fortyfikacyjne od średniowiecza. W latach 1344-1345 wzniesiono w nim zamek krzyżacki, przekształcony w zamek starosty piskiego w 1525 r. Zamek ten był wielokrotnie przebudowywany i modernizowany pod względem obronnym. W Piszach już w połowie XVI w. była komendantura twierdzy. W r. 1682 podjęto łączne fortyfikowanie miasta i zamku, a w 1697 rozpoczęto sypanie ziemnych wałów twierdzy Pisz, której tzw. plan drezdeński zachował się w atlasie planów twierdz Jana Jerzego Maksymiliana Fürstenhoffa, sporządzonym dla elektora saskiego i króla polskiego Augusta II. Zmieniono wówczas kształt samego miasta. Jeszcze na przełomie XIX/XX w. w planie miasta czytelny był narys tej przygranicznej twierdzy. Jego pozostałości rozebrano po 1957 r. Obecnie jedynym śladem twierdzy piskiej jest istnienie ulicy Okopowej.
- ²¹ Stowarzyszenie Historyczne Piska Pozycja Ryglowa [www.rygielpisz.eu].
- ²² Omawiany schron schronu o dwóch pomieszczeniach (pomieszczenie na działko przeciwpancerne 37 mm z izbą dla obsady działka) połączonego z jednoizbowym schronem z 1939 r. na jeden karabin maszynowy.
- ²³ Schron bierny dla dwóch drużyn piechoty z dzwonem obserwacyjnym składa się z dwóch izb żołnierskich, dostępnych dwoma wejściami ze służą gazową. Na stropie schronu znajduje się dzwon obserwatora piechoty.

- ²⁴ A. Kędryna, R. M. Jurga, *Wyposażenie socjalne obiektów fortyfikacji niemieckiej 1933-1945*, s. 9-14, 23, 28-29, 38-39.
- ²⁵ Na terenie obu województw, przy drogach krajowych i wojewódzkich, umieszczono tablice kierunkowe do fortyfikacji. Na terenie gm. Krukłanki (pow. giżycki) tablice informacyjne umieszczono w miejscu Punktów Oporu Giżyckiej Pozycji Polowej i schronów Giżyckiego Rejonu Umocnionego.
- ²⁶ Koncepcja szlaku turystycznego została opracowana w starostwie powiatowym w Suwałkach w latach 2006/2007; B. Chełmicka-Bordzio, *Plany rozwoju sieci szlaków turystycznych między Doliną Rospudy a polsko-litewskim pograniczem z wykorzystaniem linii obiektów militarnych z okresu II wojny*, *Dziedzictwo militarne jako czynnik atrakcyjności turystycznej powiatu suwalskiego*, Suwałki 11-13 września 2009 (mps w posiadaniu autora).
- ²⁷ Projekt „Opracowanie dokumentacji analitycznej i koncepcji produktu turystycznego »Dolina Rospudy« ze środków projektu pilotażowego »Leader« (Sektorowy Program Operacyjny „Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich 2004-2006) oraz środków własnych Powiatu Suwalskiego, Lokalnej Grupa Działania „Nasza Suwalszczyzna” oraz Ekologicznego Stowarzyszenia Gmin „Rospuda”.
- ²⁸ Projekt „Oznakowanie obiektów turystycznych w euroregionie”, z Funduszu Małych Grantów Programu Współpracy Transgranicznej Litwa – Polska 2007-2013 i środków własnych Powiatu Suwalskiego.
- ²⁹ Szlak rowerowy – oznaczenie tabliczkami z symbolem R-68 (zgodnie z instrukcją PTTK i kodeksem drogowym), długość 63,4 km. Szlak samochodowy oznakowany, znakami drogowymi brązowo-białymi, zgodnie z systemem Polskiej Organizacji Turystycznej ma długość 59 km.
- ³⁰ Sesja odbyła się w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa 2009; część wykładowa w Suwałkach 11-13 września, część terenowa – zwiedzanie wybranych obiektów militarnych w dolinie Rospudy, wzdłuż linii fortyfikacyjnej na trasie: Raczki, Bakalarzewo (wraz ze skansenem militarnym), Filipów, Przerośl, Prawy Las, Bolcie k. Wiżajn. Wystąpienia prelegentów zostały zebrane w: *Dziedzictwo militarne jako czynnik atrakcyjności turystycznej powiatu suwalskiego*, Suwałki 11-13 września 2009 (mps w posiadaniu autora).
- ³¹ Magazyn informacyjny wydano w 2010 r. w ramach projektu „Oznakowanie obiektów” (nakład wyczerpany) oraz zamieszczono informacje na www.turystyka.powiat.suwalki.pl.
- ³² Skansen utworzono przy schronie bojowym. Jest to schron typu 113d, dwukondygnacyjny, z kopułą z sześcioma strzelnicami. Właścicielem schronu od 1997 r. jest Andrzej Stróżyk. W okresie letnim skansen jest udostępniony do zwiedzania, przewodnikiem jest właściciel; A. Stróżyk, *Walory turystyczne Skansenu Fortyfikacji Prus Wschodnich w Bakalarzewie*, w: *Dziedzictwo militarne jako czynnik atrakcyjności turystycznej powiatu suwalskiego*, Suwałki 11-13 września 2009 (mps w posiadaniu autora).
- ³³ Odcinek środkowy Wschodniopruskiej Pozycji Obronnej, Mazurska Pozycja Graniczna i Cięciwa Suwałk, leży na gruntach prywatnych, w tym omawiany skansen w Bakalarzewie.

THE EAST PRUSSIAN DEFENSIVE POSITION – HISTORY, STATE OF PRESERVATION, STUDIES AND RECLAIMING FOR THE PURPOSES OF TOURISM

The article discusses the last line of fortifications erected by the German Army already after the outbreak of the Second World War in former East Prussia and the conquered territory of the Second Republic. The fortifications, known as the East Prussian Defensive Position (Ostpreußen Schutzstellung), were never completed and marginally used during the wartime hostilities.

Only part of the article deals with the history of the construction, wartime deployment and post-war use of the fortifications. The author also considered the location of Ostpreußen Schutzstellung and listed its elements, spanning from the sections and Resistance Points to particular types of shelters together with their wartime outfitting. Such an interpretation of the topic is essential from the cognitive viewpoint since numerous shelters were damaged and all have been deprived of their original combat and social outfitting. An important part of the article focuses on the state of research and the possibilities of the legal protection of the monument.

The presentation of the ways in which the fortifications can be put to contemporary use and their cognitive merits, displayed together with examples of concrete under takings by self-governments, institutions and private persons, is supposed to encourage readers to become acquainted with the Resistance Points and shelters. A plan enclosed in the text and tables showing the ground plans of particular shelters at the end of the article will be of great help for touring the monuments.